

Bartłomiej Walkowski, barwal7@st.amu.edu.pl

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historyczny, Instytut Archeologii

Pozostałości kultury materialnej starożytnych Greków na Półwyspie Iberyjskim. Propozycja szlaku muzealnego

Słowa kluczowe: turystyka muzealna, turystyka archeologiczna, szlak turystyczny, Grecy, Półwysp Iberyjski

Abstrakt

Grecka kultura materialna docierała na Półwysp Iberyjski już od IX w., a sami Hellenowie osiedlili się na jego terenie, choć w ograniczonym stopniu, w VI w. p.n.e. Ta działalność handlowa i osadnicza pozostawiła po sobie wiele materialnych śladów odkrywanych i zabezpieczanych przez archeologów. Dzięki temu placówki muzealne Hiszpanii i Portugalii umożliwiają dziś turystyce muzealnemu, przebywającemu na drugim końcu Morza Śródziemnego, zapoznanie się z grecką kulturą materialną. Zadanie to ułatwi zaproponowany szlak muzealny śladami pozostałości kultury materialnej starożytnych Greków na Półwyspie Iberyjskim.

Wprowadzenie

Duży potencjał turystyczny krajów śródziemnomorskich w znaczącym stopniu spowodowany jest kulturą materialną starożytnych cywilizacji, kultur, państw czy ludów, a dokładniej tym, co z niej zachowało się do naszych czasów. Te pozostałości po m.in. starożytnych Grekach, czy Rzymianach rozsiane są po całym obszarze basenu Morza Śródziemnego, a także poza nim. Przetrwały do czasów współczesnych w trzech zasadniczych, dostępnych dla turystów formach: stanowiska archeologiczne, zabytku lub grupy zabytków nieruchomych i artefaktu archeologicznego, czyli zabytku ruchomego.

Pozostałości kultury materialnej mieszczące się w ostatniej z wymienionych formie eksponowane są zazwyczaj w muzeach, galeriach czy na wystawach. Te instytucje zapewniają turystom dostęp do pozostałości kultury materialnej starożytnych. Wtedy także turystyka archeologiczna łączy się z turystyką muzealną.

Starożytni Grecy docierali do Półwyspu Iberyjskiego dzięki żegludze morskiej, a za sprawą prowadzonej przez *poleis* kolonizacji część z nich osiadła tam na stałe. Kontakty handlowe i aktywność osadnicza doprowadziły do pojawienia się greckiej kultury materialnej w regionie. Ta kilkusetletnia działalność spowodowała, że współcześni turyści mogą poznawać kulturę grecką także odwiedzając Hiszpanię i Portugalię.

W artykule przedstawiono wybrane placówki muzealne Półwyspu Iberyjskiego eksponujące pozostałości kultury materialnej starożytnych Greków i zaproponowano składający się z nich szlak muzealny. W zbiorach hiszpańskich i portugalskich muzeów znajduje się wiele zabytków greckich, co jest współczesnym świadectwem kontaktów Hellenów z ówczesnymi mieszkańcami półwyspu, jak i samej obecności ludności greckiej na tym terenie.

Artykuł ma trzy cele. Po pierwsze wyjaśnienie obecności greckiej kultury materialnej w Hiszpanii i Portugalii poprzez nakreślenie historii Greków na półwyspie i ich wyobrażeń

na temat Iberii. Po drugie omówienie pokrótce rodzajów pozostałości greckich, jakie można zobaczyć w muzeach regionu. Ostatnim i najważniejszym celem jest zaproponowanie szlaku muzealnego po hiszpańskich i portugalskich placówkach eksponujących kulturę materialną starożytnych Greków.

Turystyka muzealna i archeologiczna

Poruszane zagadnienia dotyczą dwóch dziedzin turystyki kulturowej. Szczegółowe opisanie kwestii turystyki kulturowej oraz ukazanie problemów z jej definiowaniem, obecne już w literaturze¹, nie wydają się konieczne do opracowania poruszanych tu tematów. Należy jednak przyjrzeć się bliżej zagadnieniu turystyki muzealnej oraz archeologicznej.

Turystyka muzealna z pewnością stanowi część turystyki kulturowej, choć zajmuje w niej, w zależności od przyjętych kryteriów podziału, różne miejsca. Armin Mikos von Rohrscheidt dzieli turystykę kulturową na trzy rodzaje: turystykę kultury wysokiej, turystykę edukacyjną i powszechną turystykę kulturową; i umieszcza turystykę muzealną w tym pierwszym [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 51-52]. Z kolei Tadeusz Jędrysiak i Izabela Wyszowska dzielą turystykę kulturową na sześć grup, a jedną z nich jest turystyka muzealna [Wyszowska & Jędrysiak 2017, s. 28].

Bez względu na przyjęty podział definicja omawianej dziedziny jest podobna u różnych badaczy. A. Niemczyk uważa za turystykę muzealną turystykę, w której intencją przyjazdu, głównym obszarem recepcyjnym i celem zainteresowań turystów jest placówka muzealna [Niemczyk 2015, s. 11-13]. Armin Mikos von Rohrscheidt definiuje ją podobnie, jako przedsięwzięcia turystyczne, których głównym powodem podjęcia podróży oraz jej celem jest zwiedzenie muzeum [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 61].

Celem turystyki muzealnej jest kontakt z prezentowanymi przez placówki muzealne eksponatami oraz uczestnictwo w organizowanych przez nie wydarzeniach i imprezach. Cel jest jeden, ale motywów, jakie kierują turystami może być wiele, np.: potrzeba zdobycia wiedzy, zaspokojenia ciekawości, doznań estetycznych, kształtowania światopoglądu, wypełnienia wolnego czasu czy dowartościowania się [Wyszowska & Jędrysiak 2017, s. 29]. Odwiedzający muzea to najczęściej: grupy uczniów i studentów, zorganizowane grupy turystów kulturowych, mieszkańcy nieobjęci procesem edukacji, indywidualni turyści miejscy, indywidualni uczestnicy pozostałych form turystyki kulturowej oraz typowi uczestnicy turystyki muzealnej [Wyszowska & Jędrysiak 2017, s. 29-30].

Z uprawianiem turystyki muzealnej łączy się koncepcja szlaku muzealnego, rozumianego jako rodzaj szlaku turystycznego, czyli (...) *wytyczoną trasę w przestrzeni turystycznej dla potrzeb zwiedzających (nie zawsze oznakowaną), prowadzącą do najbardziej atrakcyjnych miejsc (obiektów) z zachowaniem szeregu przepisów, w tym m.in. bezpieczeństwa i ochrony walorów* [Kruczek 2007, s. 277]². Proponowane przez Zygmunta Kruczka rozumienie szlaku turystycznego przyjęto w tej pracy jako podstawę definicji szlaku muzealnego, w której miejscami lub obiektami na trasie zwiedzania są placówki muzealne.

Kwestia turystyki muzealnej stosunkowo często pojawia się w literaturze naukowej³. Coraz częściej poruszane jest także zagadnienie turystyki archeologicznej. Jednak problematycznym wydaje się samo zdefiniowanie turystyki archeologicznej [Krueger 2012, s. 5-6]. Posiłkując się w dużej mierze dokumentem Archaeological Institute of America (AIA) dotyczącym tej kwestii⁴ na potrzeby tego artykułu przyjęto definicję turystyki archeologicznej

¹ Zob. choćby Mikos von Rohrscheidt 2008; Jędrysiak 2008.

² Na temat definicji szlaku w turystyce zob. choćby Stasiak et al. 2014: 97-114; Stasiak 2006: 11-13; Mikos von Rohrscheidt 2009: 384-388; 2010a: 16-18; 2018: 45-46.

³ Zob. Wyszowska & Jędrysiak 2017; Mikos von Rohrscheidt 2008: 61-67; Jędrysiak 2008: 63-67.

⁴ <https://www.archaeological.org/pdfs/AIATourismGuidelines.pdf> [30.04.2018].

(zwanej także krócej archeoturystyką), jako podróżowanie (lub szerzej turystykę⁵) skoncentrowane na zwiedzaniu, doświadczaniu na różne sposoby stanowisk archeologicznych oraz miejsc historycznych. AIA zwraca uwagę, iż taka forma turystyki może również obejmować odwiedzanie miejsc o historycznym znaczeniu, uczestnictwo w różnego rodzaju imprezach inspirowanych historią, czy archeologią oraz, co szczególnie istotne dla tematyki niniejszego artykułu, wizyty w muzeach.

Podobną definicją, także opartą na dokumencie AIA, posługuje się Armin Mikos von Rohrscheidt [2018, s. 171-174]. Przyjął ją również Michał Krueger [2012, s. 7]. Ze stanowiskiem amerykańskiej organizacji zgadza się też w dużej mierze Damian Werczyński, ale proponuje także własną definicję. Jego zdaniem turystyka archeologiczna to każda aktywność turystyczna obejmująca odwiedzanie stanowisk archeologicznych, parków archeologicznych i replik obiektów archeologicznych, zwiedzanie muzeów i prezentacji zabytków archeologicznych, udział w wykopaliskach i wizytowanie ich oraz uczestnictwo w wykładach archeologów, jak również branie udziału w imprezach archeologicznych. Ustanawia także cezurę chronologiczną – obiekty datowane na starsze niż XV w. n.e. Ta definicja i zastosowane ramy chronologiczne mają lepiej odpowiadać polskim warunkom [Werczyński 2012, s. 54-55]. Z kolei Marek Florek definiuje archeoturystykę jako specyficzną formę kwalifikowanej turystyki specjalistycznej, w której wykorzystuje się archeologiczne dziedzictwo kulturowe. Działania wchodzące w jej obręb to kontakt z obiektami archeologicznymi różnych kategorii i ich rekonstrukcjami, branie udziału w imprezach archeologicznych i inscenizacjach wydarzeń historycznych, a także uczestnictwo w badaniach wykopaliskowych, (jako osoba bez wykształcenia archeologicznego) i specjalistycznych wycieczkach po stanowiskach archeologicznych [Florek 2008, s. 23]. Natomiast Krzysztof Kaczmarek postrzega turystykę archeologiczną, jako (...) *atrakcyjną propozycję dla osób deklarujących poznawcze motywacje swych turystycznych peregrynacji także z powodu, że daje ona możliwości zapoznawania się z fragmentami historycznego dziedzictwa w różnej, dostosowanej do indywidualnych potrzeb i temperamentu jej odbiorcy, formie. Jest ona związana ze zróżnicowaną formułą eksponowania pozyskanych w czasie badań zabytków ruchomych lub całych, odkrywanych a niekiedy także rekonstruowanych, obiektów* [Kaczmarek 2010, s. 9]. Poza wspomnianymi badaczami kwestie definicyjne, teoretyczne i typologiczne dotyczące turystyki archeologicznej poruszyli także Justyna Żychlińska [2015, s. 9-11], Mateusz Żmudziński i Dagmara Król [2015, s. 24], Zbigniew Zyglewski [2015, s. 91-92] oraz Hanna Michniewicz-Ankiersztajn i Alicja Gonia [2015, s. 114-116]. Wspomnieć warto również włoskiego badacza Marxiano Melottiego zajmującego się tematyką archeoturystyki i opisującego różne przypadki zetknięcia się świata turystyki i archeologii [Melotti 2011]. Takie studia przypadków znaleźć także można m.in. w *Tourism and Archaeology: Sustainable Meeting Grounds* [Walker & Carr 2013].

Turystyka archeologiczna niewątpliwie jest częścią turystyki kulturowej, gdyż skupia się na kulturze ludzkiej z przeszłości, głównie na jej materialnej części. Nawiązując do zaproponowanego przez Armina Mikosa von Rohrscheidta podziału turystyki kulturowej utożsamiać ją można z tym, co badacz nazwał turystyką dziedzictwa kulturowego (*podróże, których głównym celem jest zetknięcie się uczestników z zabytkami, zespołami i miejscami uznanymi oficjalnie i powszechnie za dziedzictwo kulturowe świata, kraju lub regionu.*⁶) i umieścił, razem z m.in. turystyką muzealną, w ramach turystyki kultury wysokiej [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 51-60]. Jednak takie pozycjonowanie byłoby zbyt dużym uproszczeniem całego szeregu aktywności podejmowanych przez archeoturystów.

⁵ Zob. Mikos von Rohrscheidt 2008: 14-15.

⁶ Mikos von Rohrscheidt 2008: 53.

Zaproponowany schemat podziału turystyki kulturowej Armina Mikosa von Rohrscheidta opiera się na wydzieleniu trzech podstawowych dziedzin tej dyscypliny. Są to: powszechna turystyka kulturowa, turystyka edukacyjna i turystyka kultury wysokiej⁷/klasyczne podróże kulturowe⁸. Podwójna terminologia ostatniej z grup wynika ze zmian wprowadzonych przez autora w zaproponowanym schemacie. W nowszej wersji w tym podziale pojawiła się turystyka archeologiczna, umieszczona jednak w ramach powszechnej turystyki kulturowej. Pojawiająca się rozbieżność wynika z faktu, iż formy uprawiania turystyki archeologicznej mogą mieć charakter zarówno elitarny (kultura wysoka) jak i masowy (powszechny)⁹. Co więcej niektóre z nich można kwalifikować także, jako turystykę edukacyjną¹⁰.

Zmiana nazwy kategorii turystyki kultury wysokiej na klasyczne podróże kulturowe, gdzie umiejscowiono turystykę dziedzictwa kulturowego, którą można utożsamiać z elitarnymi formami archeoturystyki dobrze obrazuje to, iż korzenie archeoturystyki czy też jej pierwotne formy (klasyczne) miały charakter elitarny. Uległo to jednak zmianie. Wynika to nie tylko z faktu, że sama tzw. kultura wysoka staje się coraz bardziej masowa. We wcześniejszych wiekach znajomość kultury antycznej była cechą włączającą człowieka do elity kulturowej społeczności europejskich. Dotyczyło to głównie kultury niematerialnej, choć nie tylko. Kolekcjonowanie antycznej rzeźby, czy malowanych naczyń ceramicznych, jak również odbywanie *Grand Tour* w XVII i XVIII w. było przejawem zainteresowania kulturą materialną starożytnych Greków i Rzymian. W wyniku m.in. rozwoju technologii i szerokiego dostępu całego społeczeństwa w większości krajów europejskich do edukacji i dóbr kultury znajomość, przynajmniej powierzchowna, kultury niematerialnej jak i materialnej cywilizacji starożytnych funkcjonujących w basenie Morza Śródziemnego stała się masowa. Także dotarcie do starożytnych budowli, czy stanowisk archeologicznych dla dużej części Europejczyków znacząco się uprościło. To spowodowało, iż odwiedzanie niektórych miejsc historycznych, czy archeologicznych odbywa się na skalę masową [Krueger 2012, s. 8].

Pomimo rosnącej masowości turystyki archeologicznej nadal istnieją takie jej formy, które można określić mianem elitarnych, to znaczy nie dostępnych z różnych powodów dla każdego lub nieprzybierające masowej skali, jeśli chodzi o liczbę uczestników. Są to np. obecne w programach studiów archeologicznych wyjazdy, objazdy naukowe w ramach, których studenci razem z opiekunami naukowymi odwiedzają stanowiska archeologiczne, miejsca o historycznym znaczeniu, zabytkowe budowle, muzea. Ze względu jednak na edukacyjny charakter zwiedzania kwalifikować taką formę można, jako turystykę edukacyjną. Inną formą archeoturystyki są indywidualne wyjazdy turystów. Mogą być to osoby zawodowo, czy naukowo związane z archeologią, jak i ludzie bez wykształcenia archeologicznego, ale zainteresowani pozostałościami materialnymi minionych społeczeństw [Krueger 2012, s. 11-13]. Tacy turyści sami tworzą swój plan podróży korzystając np. z przewodników turystycznych, własnej wiedzy na temat znajdujących się w regionie zabytków, czy zasobów internetowych. Z pomocą przychodzą im także specjalistyczne przewodniki archeologiczne, które dostarczają zazwyczaj więcej informacji niż zwykłe przewodniki turystyczne na temat zabytków, stanowisk archeologicznych, czy ważnych archeologicznie i historycznie miejsc¹¹.

⁷ Mikos von Rohrscheidt 2008: 52.

⁸ Mikos von Rohrscheidt 2010b: 68.

⁹ Na temat masowości i elitarności turystyki archeologicznej zob. Krueger 2012.

¹⁰ Należy jednak wyraźnie podkreślić, że autor określa zaproponowaną przez siebie typologię form turystyki kulturowej jako nieabsolutną i nierozłączną. Zastrzega także, że niektóre aktywności mogą być kwalifikowane do różnych form. Na temat podstaw tej typologii zob. Mikos von Rohrscheidt 2018: 155-158.

¹¹ Zob. choćby Coarelli 2007; Murphy-O'Connor 2007.

Historia starożytnych Greków w Iberii

Proponując stworzenie szlaku muzealnego śladami kultury materialnej starożytnych Greków po Półwyspie Iberyjskim, należałoby wyjaśnić, dlaczego jest to możliwe – co spowodowało, iż greckie zabytki obecne są na terenie Hiszpanii i Portugalii, ponad 1 500 kilometrów od wybrzeży Grecji? Za nim do tego przejdziemy warto zwrócić uwagę na fakt, że na teren Półwyspu Iberyjskiego docierała już kultura materialna o mykeńskiej proveniencji. Ceramika kultury mykeńskiej została zarejestrowana w dolinie Gwadalkiwiru, w El Llanete de los Moros¹² [van Wijngaarden 2002, s. 3]. Natrafiono na tym stanowisku na dwa fragmenty ceramiki z okresu późnohelladzkiego III A-B (LH III A-B) [Shelmerdine 2010, s. 381].

Grecka kultura materialna trafiała na Półwysep Iberyjski poprzez prowadzony handel oraz grecką kolonizację w regionie. Warto zaznaczyć, iż handlować greckimi towarami na miejscu nie musieli sami Grecy; mogło odbywać się to poprzez pośredników, np. Fenicjan, czy Kartagińczyków.

W okresie archaicznym, na przestrzeni VIII i VI w. p.n.e., rozwinął się grecki nurt kolonizacyjny zwany wielką kolonizacją. Doprowadziło to do powstania szeregu osad greckich na terenach, gdzie do tej pory nie istniało takie osadnictwo. Kolonie (*apoikiai*)¹³ powstały na wybrzeżach Morza Czarnego, Cyrenajce, południu Półwyspu Apenińskiego i Sycylii (Wielka Grecja), śródziemnomorskim wybrzeżu dzisiejszej Francji i Hiszpanii. Przyczyny zakładania nowych osad były różne. Wyprawa kolonizacyjna spowodowana być mogła kwestiami społecznymi, demograficznymi, politycznymi czy gospodarczymi. Powstała w ten sposób osada utrzymywała zazwyczaj gospodarczą, kulturową, religijną więź z *polis*, która zorganizowała ekspedycję (*metropolis*) [Bravo & Wipszycka 1988, s. 167-168].

Jeszcze przed rozwinięciem się nurtu kolonizacji okresu archaicznego do Półwyspu Iberyjskiego docierała grecka kultura materialna. W Huelvie (zach. Andaluzja), w czasie wykopalisk, zarejestrowano ceramikę o attyckiej oraz eubejsko-cykladzkiej proveniencji. Warstwę, w której zalegały trzydzieści trzy fragmenty greckiej ceramiki wydatowano metodą radiowęglową na ok. 920-845 p.n.e.¹⁴ [van der Plicht et al. 2009, s. 226, 242]. Attycki materiał ceramiczny określono, jako środkowegeometryczny II (800-760 p.n.e.), a eubejsko-cykladzki, jako subprotogeometryczny (900-850/750 p.n.e.) [Pappa 2012, s. 14-16; Coldstream 2009, s. 330].

Na przestrzeni II połowy VIII i pierwszych lat VII w. p.n.e. obecność greckich importów w Hulewie oraz andaluzyjskich placówkach Fenicjan zwiększyła się. Jak to zostało już wcześniej powiedziane, nie można jednak jednoznacznie utożsamiać obecności greckiej ceramiki z obecnością samych Greków na Półwyspie Iberyjskim w tym okresie. Identyfikacja pochodzenia kupców, którzy dostarczyli ją w tę część basenu Morza Śródziemnego jest trudna. Mogli być to Fenicjanie, którzy znali wybrzeża iberyjskie i prowadzili w tym regionie działalność handlową. Niewykluczone jednak, iż wspomniany materiał archeologiczny może świadczyć o pierwszych podróżach Greków na Daleki Zachód [Cabrera 2012, s. 19-20].

Mając do dyspozycji archeologiczne źródła dotyczące Greków i Półwyspu Iberyjskiego warto także skorzystać ze źródeł pisanych¹⁵. O ile pierwsze ślady archeologiczne dotyczące powiązań Hellenów z Iberią pochodzą nawet z IX w. p.n.e. o tyle pierwsze wzmianki u autorów greckich są późniejsze i pochodzą od twórców żyjących

¹² Jest to najdalej na zachód wysunięte znalezisko ceramiki mykeńskiej.

¹³ Na temat znaczenia terminu *apoikia* zob. Hansen & Nielsen 2004: 150-153.

¹⁴ Uwagi krytyczne zob. w Fantalkin et al. 2011: 183-185, Pappa 2012: 14-16.

¹⁵ Na temat greckich i rzymskich źródeł pisanych zob. Gesztoft 1990.

na przełomie VII i VI oraz VI i V w. p.n.e. Są to Stezychor z Himery i Anakreont z Teos. Pierwszy z nich był poetą lirycznym żyjącym w latach ok. 632-552 p.n.e. i tworzącym głównie na Sycylii [Sacks 2005, s. 329]. Wspomina on o rzece Tartessos oraz srebrze, w które obfituje półwysep [Domínguez Monedero 2012, s. 26]. Drugi z nich, także poeta liryczny, związany był z Samos i Atenami. Żył w latach ok. 575-485 p.n.e. [Sacks 2005, s. 28]. Jego wzmianki na temat Iberii mówią o wieściach pochodzących od fokijskich żeglarzy na temat bogactwa Tartessos i długowieczności jego władcy [Domínguez Monedero 2012, s. 26].

O Iberii w swojej twórczości wspominali także Hekatajos z Miletu (VI-V w. p.n.e.), logograf i geograf, czy choćby mitograf Herodoros z Heraklei (ok. V w. p.n.e.). Dzieła ich jednak nie zachowały się w całości, w przeciwieństwie do pracy Herodota z Halikarnasu [Domínguez Monedero 2012, s. 26-28]. Autor *Dziejów*, zwany ojcem historii oraz ojcem geografii, żyjący ok. 484-420 p.n.e., dostarcza informacji na temat wypraw Greków do Iberii oraz o ich relacji z lokalnym władcą. W księdze IV znajduje się informacja na temat podróży okrętu samijskiego. Pod wodzą Kolajosa Smijczycy płynęli do Egiptu. Zatrzymawszy się na wyspie Platea znajdującej się u wybrzeży Libii ruszyli w dalszą podróż. Jednak za sprawą nieprzychylnego wiatru wschodniego ich okręt popłynął w kierunku zachodnim i przepłynął Słupy Heraklesa (Cieśninę Gibraltarską) docierając do Tartessos. Herodot wspomina, iż *ten punkt handlowy był w owym czasie jeszcze niezwydzany (...)*, co spowodowało, że Samijczycy wzbogacili się bardzo na handlu z tym ośrodkiem¹⁶.

W innym miejscu, wcześniej w księdze I, autor porusza historię jońskiego miasta Fokaja. Wspomina, iż Fokajczycy byli pierwszymi Grekami, którzy odbywali dalekie morskie podróże i że to oni odkryli wybrzeże Adriatyku, Tyrrenię i Iberię oraz Tartessos. Według Herodota zawarli oni przyjaźń z władcą tarzezyjskim Argantoniosem, który miał żyć sto dwadzieścia lat. Król miał zachęcać przybyszów do tego, by opuścili Jonię i osiedlili się w jego kraju. Nie mogąc ich do tego nakłonić, sfinansował budowę murów wokół Fokaji¹⁷.

U późniejszych greckich autorów zagadnienie Iberii zdarza się nie często, ograniczając się głównie do wzmianek na temat geografii, czy informacji dotyczących kartagińskich żołnierzy pochodzących z półwyspu i z Balearów. Brak większego zainteresowania terenami dzisiejszej Hiszpanii i Portugalii u autorów greckich świadczy o tym, że ten region był obszarem peryferyjnym dla Greków. Od końca III w. p.n.e., w związku z rywalizacją kartagińsko-rzymską, zwiększa się zainteresowanie Iberią wśród pisarzy. Pojawiają się także wzmianki u autorów rzymskich, którzy pisali po grecku [Domínguez Monedero 2012, s. 29-32].

Jednym z ostatnich wielkich autorów greckich, którego należałoby wspomnieć przy opisywaniu greckich źródeł pisanych dotyczących Półwyspu Iberyjskiego jest Strabon z Amazei. Ten historyk i geograf żył ok. 68 p.n.e.-20 n.e. W swoim dziele *Geografia*, w księdze III, opisał Iberię. Warto także dodać, że Klaudiusz Ptolemeusz, grecki geograf, matematyk, astronom, żyjący w II w. n.e. w rzymskim Egipcie, w *Geografii*, w księdze II, podał współrzędne geograficzne ważnych miejsc na Półwyspie Iberyjskim [Gesztóft 1990, s. 95].

Strabon z Amazei przyrównuje kształt Półwyspu Iberyjskiego do rozciągniętej skóry wołu¹⁸. Jednak żyje on na przełomie er, w czasie, w którym znajomość geografii tego regionu była znacząco lepsza niż w okresie pierwszych kontaktów Greków z tym obszarem. Z tego powodu warto się zastanowić jak funkcjonowała Iberia w greckim wyobrażeniu o świecie w czasie odkrywania Dalekiego Zachodu.

¹⁶ Hdt. 4.152; Hammer 2015: 275-276.

¹⁷ Hdt. 1.163; Hammer 2015: 78.

¹⁸ Strab. 3.1.3; Gesztóft 1990: 22.

Grecy patrzyli na świat przez pryzmat epiki homeryckiej. *Iliada* i *Odyseja* miały wpływ na greckie wyobrażenie o geografii. W historii Odyseusza zauważyć można obecność odniesień do realnych miejsc we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego takich jak Kreta, Cypr, Egipt, czy wybrzeże libijskie. Brakuje ich natomiast, w zachodniej części świata śródziemnomorskiego. Ich miejsce zastępują mityczne, fantastyczne lokalizacje, jak wyspa Ogygia, kraj Feaków, jaskinia Polifema, czy wyspa Kirke. Może być to przejawem słabej znajomości geografii Zachodu, a więc i Półwyspu Iberyjskiego [Gómez Espelosín 2009, s. 284-286].

Iberia jest znacząco oddalona od Grecji. Na zachód od niej znajdowała się granica *oikumene* – wody Okeanosu. Była to ogromna rzeka opływająca dookoła ląd [Kubiak 2013, s. 44]. Takie spojrzenie na Ocean Atlantycki i na geografie zachodniej części basenu Morza Śródziemnego sytuowało Półwysep Iberyjski na granicy znanego, zamieszkałego świata. Region ten był, więc obszarem peryferyjnym nie tylko świata greckiego, ale i zachodnim krańcem całego świata [Gómez Espelosín 2009, s. 286].

Jednym z najbardziej wyróżniających się miejsc Półwyspu Iberyjskiego obecnych w greckim wyobrażeniu o tym regionie, jak i w mitologii, są Słupy Heraklesa. Były one początkowo kosmologicznym elementem świata zamykającym jego zachodni kraniec. W miarę poznawania Dalekiego Zachodu przez Greków, pod wpływem nowych informacji, owa mitologiczna geografia ulegała racjonalizacji. Słupy Heraklesa zaczęto utożsamiać ze skałami znajdującymi się na europejskim i afrykańskim brzegu Cieśniny Gibraltarskiej, czy z kolumnami świątyni w Gades [Gómez Espelosín 2009, s. 289].

Same Słupy postawić miał Herakles, gdy zmierzał przez Afrykę w kierunku wyspy Eryteji znajdującej się na zachód od Cieśniny Gibraltarskiej, aby wykonać dziesiątą ze swoich prac – uprowadzić trzodę Geryona. Właściciel stada, które składało się z czerwonego bydła, był potworem mającym trzy głowy i trzy złączone ze sobą ciała. Był synem Chrysaora i Kalliroe. Samo stado znajdowało się pod opieką pasterza Eurytiona i jego dwugłowego psa Ortosa. Heros z pomocą Heliosa dostał się na Eryteję, którą utożsamiano z Gades [Gómez Espelosín 2009, s. 289]. Pokonawszy Ortosa, Eurytiona oraz Geryona Herakles przegnał stado na skraj wyspy i dzięki Heliosowi, przetransportował je do Tartessos. Dalej pędził trzodę przez Iberię, południe dzisiejszej Francji i Italię. Przeprawiwszy się przez Morze Jońskie, poprzez Trację, dotarł w końcu do Myken [Kubiak 2013, s. 535-540; Nardo 2002, s. 130].

W taki właśnie sposób wyobrażany i odbierany Półwysep Iberyjski był kolonizowany przez Greków. Nie była to jednak taka skala kolonizacji, jaka miała miejsce choćby w Wielkiej Grecji. Można wymienić dosłownie kilka greckich osad w Iberii, z czego tylko dwie zostały z pewnością dobrze zlokalizowane i poświadczone archeologicznie. Daleki Zachód był zdominowany przez kolonizację fokijską. Działalność w tym regionie Fokajczyków poświadcza, jak już wspomniano, Anakreont z Teos, czy Herodot z Halikarnasu.

Ok. 600 roku p.n.e. Fokaja założyła najważniejszy ośrodek grecki na zachodnim krańcu świata Hellenów – Massalię. Znajdowała się ona na południu dzisiejszej Francji, w miejscu gdzie dziś jest Marsylia [Hansen & Nielsen 2004, s. 165-167]. Nieco później, ok. 580-560 p.n.e., ufundowano najważniejsze *polis* na Półwyspie Iberyjskim – Emporion. Jego założycielami była Massalia lub Fokaja. Jest to najlepiej zachowana iberyjska kolonia grecka. Ulokowano ją na północnym wybrzeżu dzisiejszej Katalonii. Pierwszy załazek miasta (*Palaiapolis*), założono na szczycie lokalnej osady z VII w. p.n.e. W połowie VI w. p.n.e. powstała druga część miasta (*Neapolis*) oddzielona od starej części wodami portu. Na przestrzeni VI i IV w. p.n.e. *polis* pełniło rolę ważnego ośrodka handlowego, przez który greckie towary rozchodziły się po Iberii. Było także własną monetę, jako pierwsze miasto na Półwyspie Iberyjskim. Drugą poświadczoną archeologicznie kolonią grecką było Rhode,

dzisiejsze Roses. Znajdowało się ono na północ od Emporionu, w niewielkim od niego oddaleniu¹⁹ [Aquilué 2012, s. 49-57].

Pozostałych osad greckich na Półwyspie Iberyjskim nie udało się pewnie zidentyfikować i poświadczyć archeologicznie. Jednym z nich jest Mainake. Miał to być najdalej na zachód wysunięty ośrodek założony przez Fokajczyków. Lokalizuje się go na andaluzyjskim wybrzeżu Morza Albońskiego. Pozostałe kolonie znane ze źródeł pisanych to Hemeroskopejon i Alonis. Znajdować się miały na wybrzeżu między Walencją a Kartageną²⁰ [Aquilué 2012, s. 46-47].

Warto wyraźnie zaznaczyć, że podobnie jak w innych rejonach objętych kolonizacją grecką okresu archaicznego kolonie powstawały głównie na wybrzeżu. Na Półwyspie Iberyjskim i Emporion, i Rhode znajdowały się nad brzegiem morza. Pozostałe cztery ośrodki także lokalizuje się na wybrzeżu. Żadna grecka kolonia nie funkcjonowała w iberyjskim interiorze. Wnętrze lądu było zresztą znane Grekom w dość ograniczonym stopniu, z pewnością mniej znane niż wybrzeża i tereny przybrzeżne.

Grecka kultura materialna na Półwyspie Iberyjskim

Wyjaśniono już, w jaki sposób Grecy oraz ich kultura materialna trafiła na Półwysep Iberyjski. Omówić należałoby jeszcze, co się na nią składało, a właściwie, co z niej zachowało się do naszych czasów, zostało odkryte i funkcjonuje dzisiaj, jako zabytek. Przy czym opis ten został ograniczony tylko do zabytków ruchomych.

Pozostałości kultury materialnej starożytnych Greków w regionie podzielić można na kilka rodzajów. Najliczniej występującym typem zabytków są naczynia ceramiczne, materiał ceramiczny. Składa się na niego zarówno ceramika stołowa jak i ta mniej bogata, codziennego użytku. Obecne są również numizmaty, wśród których na szczególną uwagę zasługują te monety, które zostały wybite na terenie Półwyspu Iberyjskiego. Kolejnym występującym w regionie rodzajem jest rzeźba. Obecne również są zabytki epigraficzne. Także toreutyka jest reprezentowana wśród greckich pozostałości tego obszaru. Zabytki wszystkich wymienionych typów zobaczyć można dziś w placówkach muzealnych Hiszpanii i Portugalii. Poniżej opisano krótko greckie naczynia stołowe, zasobowe oraz numizmaty związane z Półwyspem Iberyjskim²¹.

Grecka ceramika stołowa

W przeciągu ponad czterech wieków napływu greckiej ceramiki do Iberii zauważyć można różny charakter handlu tym towarem. Z początku greckie wazy były traktowane, jako dobra prestiżowe. Z czasem stawały się one coraz powszechniejszymi i codziennymi wyrobami. Do końca VII w. p.n.e. ceramika grecka była dobrem luksusowym. Docierała w tym okresie głównie do Tartessos. Były to m.in. attyckie kyliksy typu Siana, lakońskie kyliksy, chijskie kielichy, czy korynckie naczynia na perfumy i pyksis. Wraz z upływem czasu udział bardziej przeciętnych wyrobów wśród naczyń greckich, jakie docierały do regionu zwiększał się [Sánchez 2012, s. 58-60].

W Emporionie, który odgrywał znaczącą pozycję w handlu greckimi wazami natrafiono na ceramikę podobną do tej, którą odnajduje się w innych greckich ośrodkach. Na tym stanowisku znaleziono w kontekście miejskim bardzo dużo skyfosów, pokrytych

¹⁹ Na temat Emporionu i Rhode zob. choćby Hansen & Nielsen 2004: 164-165, 167-168.

²⁰ Na temat Mainake, Hemeroskopejonu i Alonis zob. Hansen & Nielsen 2004: 161-162.

²¹ Na temat rzeźby, zabytków epigraficznych i toreutyki zob. choćby Almagro-Gorbea 2012; Paz de Hoz 2012; Celestino Pérez 2012.

w większości czarnym firnitem, i kyliksów. W kontekście grobowym natrafiono na czarnofigurowe oraz białogruntowe lekyty [Sánchez 2012, s. 60-61].

Z tego głównego *polis* w regionie ceramika grecka była rozprowadzana wzdłuż wschodnich wybrzeży dzisiejszej Hiszpanii i docierała aż do południowozachodnich obszarów półwyspu. Z terenów przybrzeżnych trafiała także w głąb lądu. Ważną rolę w handlu greckimi naczyniami odgrywali również Kartagińczycy z Gades i Ibizy [Sánchez 2012, s. 61].

Na wschodnim wybrzeżu półwyspu znajduje się wiele naczyń pokrytych czarnym firnitem, różnorodne miski, czary, skyfosi. Z kolei w regionie *Alta Andalucía*, wschodniej górzyszej części Andaluzji, wśród znalezisk dominują kyliksy oraz kraterki. Na andaluzyjskich nekropoliach okresu klasycznego odkryto kyliksy, patery i kraterki dzwonowate. Tamtejsza ludność iberyjska wykorzystywała te naczynia w inny sposób niż Grecy. Zastawa stołowa używana była w kontekście grobowym, jako naczynia na ofiary lub przykrywki popielnic. Same urny na prochy zmarłych mogły być kraterkami. Jeśli chodzi o dekoracje malowane na tych naczyniach greckich to najczęściej występują sceny związane z Dionizosem, przedstawienia bankietów, gryfów i amazonomachii [Sánchez 2012, s. 62-63].

Greckie amfory i naczynia zasobowe

Greckie produkty, najprawdopodobniej za sprawą pośrednictwa Fenicjan, docierały na teren Półwyspu Iberyjskiego już od VIII w. p.n.e., czego ślady zarejestrowano w Huelvie, czy fenickich placówkach na południowym wybrzeżu. Oliwę transportowano w amforach typu SOS, głównie o attyckiej proveniencji, i w amforach korynckich typu A. Wino przewożono w naczyniach z Jonii, Klazomen i Chios [Pérez Ballester 2012, s. 66].

Sytuacja uległa zmianie, gdy zaczęły powstawać greckie miasta na Dalekim Zachodzie. Do kontrolujących handel Fenicjan dołączyli Grecy, szczególnie odgrywający ważną rolę w tej części świata greckiego Fokajczycy. Podobnie jak to było w przypadku greckiej ceramiki stołowej, Emporion stał się ważnym ośrodkiem pośredniczącym w handlu greckimi produktami spożywczymi. Do tego *polis* docierało wino z Chios, Miletu, Lesbos, Koryntu oraz z niedalekiej Massalii. Poza oliwą i winem do Iberii przywożono także wonne olejki. Transportowano je w alabastronach i aryballosach z Koryntu i egipskiej Naukratis [Pérez Ballester 2012, s. 66-68].

Greckie monety

Najstarsze numizmaty greckie dotarły na Półwysep Iberyjski dzięki wymianie handlowej. Grecy wybijali także monety w samej Iberii. Emporion emitował swój własny pieniądz w V-II, a Rhode w IV-III w. p.n.e. Mennictwo tego pierwszego *polis* odgrywało jednak większą rolę. Od V do IV w. p.n.e. Emporion emitował obole (ok. 0,8-0,9 g), hemiobole (ok. 0,4-0,45 g) i tetartemoriony (ok. 0,2 g). Monety te znajdowano często we francuskim regionie Langwedocja-Roussillon i na wschodnim wybrzeżu półwyspu. W III w. p.n.e. Emporion zaprzestał emitować dotychczasowe monety i zaczął wybijać drachmy (ok. 4,7-4,8 g). Standaryzacji uległ wybijany wzór. Numizmaty te miały na awersie kobiecą głowę otoczoną przez trzy delfiny a na rewersie pegaza. Na monecie obecny był także napis – ΕΜΠΟΡΙΩΝ. Rhode emitowało monety brązowe oraz srebrne, które na awersie miały kobiecą głowę a na rewersie różę. Występował także napis – ΡΟΔΕΤΩΝ. Numizmaty tego *polis* znajdowano głównie w okolicy miasta oraz w Langwedocji-Roussillon [Ripollès 2012, s. 74-81].

Muzealny szlak grecki po Półwyspie Iberyjskim

Opis ogólny

Zaproponowany szlak muzealny łączy ze sobą wybrane placówki muzealne Hiszpanii i Portugalii eksponujące kulturę materialną starożytnych Greków na Półwyspie Iberyjskim. Przy tworzeniu tego szlaku głównym źródłem wiedzy na temat kolekcji poszczególnych muzeów były ich strony internetowe. Pomocna był także lista przygotowana przez Iberia Graeca Centre²². Organizacja ta stworzona w 2006 roku przez hiszpańskie i katalońskie ministerstwa kultury, ma za zadanie badać, dokumentować, opiekować się i upowszechniać greckie dziedzictwo archeologiczne Półwyspu Iberyjskiego²³. Na wspomnianej liście jest pięćdziesiąt dziewięć placówek (nie tylko muzeów), które udostępniają publicznie grecką kulturę materialną. Większość z nich znajduje się na terenie Hiszpanii (51), a pozostałe mają siedzibę w Portugalii (8). Trzy muzea znajdują się na wyspach (Ibiza, Majorka, Minorka).

Iberia Graeca Centre daje także dostęp do swojej bazy danych – Iberia Graeca Document Database²⁴. Zebrano w niej informacje dotyczące kultury materialnej Hellenów w regionie i udostępniono je w formie katalogu zabytków. Baza ta pokazuje zestawienie pozostałości kultury materialnej starożytnych Greków, które znajdują się w poszczególnych muzeach. Pomocny był także artykuł Eduardo García Alfonso *Sites, museums and collections of Greek archaeological legacy in Spain and Portugal*, w którym zostały opisane hiszpańskie i portugalskie zbiory greckich zabytków. W pracy tej także podano listę placówek posiadających materialne dziedzictwo Greków w swoich kolekcjach. Zestawienie to posiada pięćdziesiąt osiem pozycji [García Alfonso 2012, s. 135-136].

Spośród takiej dużej ilości placówek wybrano trzynaście, które uznano za najlepiej pasujące do proponowanego szlaku. Wyboru dokonano, jak już wspomniano, głównie na podstawie informacji zawartych na stronach internetowych instytucji. Uznano, iż będzie to najlepsze źródło wiedzy, spośród opisanych powyżej, na temat tego, co turysta będzie mógł zobaczyć na wystawie muzealnej. Zabytki, o których Iberia Graeca Document Database posiada informacje, mogą być nieprezentowane na ekspozycjach, czy znajdować się w magazynach. Przeanalizowano strony internetowe placówek zamieszczonych na liście stworzonej przez Iberia Graeca Center pod kątem informacji o prezentowanych zabytkach związanych ze starożytnymi Grekami. Danych tych szukano zarówno w opisach poszczególnych zabytków, jak i w opisach ekspozycji czy wśród ogólnych omówień danych zbiorów muzealnych. Ważnymi cechami kolekcji poszukiwanymi jako argumenty przemawiające za włączeniem muzeum do szlaku, poza oczywistym warunkiem eksponowania greckiej kultury materialnej, były m.in. ilość greckich zabytków, ich różnorodność czy wyjątkowość. Tak pozyskane wiadomości posłużyły do wyboru muzeów mających znaleźć się na proponowanym szlaku. W trakcie zbierania danych uwidoczniła się kwestia znacznej dysproporcji w jakości wykonania witryn internetowych muzeów. Szczególnie była wyraźna przy zestawieniu stron muzeów lokalnych, mniejszych i placówek dużych, popularnych, czy mających rangę muzeów narodowych.

Szlak składa się, więc z trzynastu placówek. Wszystkie z nich, poza portugalskim Museu Calouste Gulbenkian (nr 13), znajdują się w Hiszpanii. Dwanaście to muzea, a jedno, Instituto Gómez Moreno (nr 11), to instytut prowadzony przez fundację. Siedem z nich to muzea archeologiczne. Museo de Arte Ibérico “El Cigarralejo” (nr 5), czyli muzeum sztuki iberyjskiej, *de facto* także jest muzeum archeologicznym, co daje razem osiem tego typu placówek. Przy czym należy zaznaczyć, że dwie spośród tych instytucji, MAC Empúries

²² <https://www.iberiagraeca.com/eng/index.php?pag=museos.php> [30.04.2018].

²³ <https://www.iberiagraeca.com/eng/index.php?pag=presentacion.php> [30.04.2018].

²⁴ <https://www.iberiagraeca.com/base/buscar.php> [30.04.2018].

(nr 1) i MAC Barcelona (nr 2) to w zasadzie dwa oddziały jednego muzeum – Museu d'Arqueologia de Catalunya. Jedną placówką to muzeum sztuki – Museu Calouste Gulbenkian (nr 13). Trzy instytucje (nr 6, 9, 12) to muzea lokalne, które posiadają sekcję archeologiczną.

Szlak ma długość prawie 2 500 kilometrów. Zaczyna się na wybrzeżu północnej Katalonii, niedaleko granicy francusko-hiszpańskiej, od Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries (nr 1). Dalej zmierza na południe do Barcelony (nr 2). Stamtąd szlak wiedzie wzdłuż wybrzeża do Alicante (nr 3) i dalej do Kartageny (nr 4). Następnie droga skręca w głąb lądu do miejscowości Mula (nr 5) oraz Albaceta (nr 6). Kierując się na północny-zachód szlak dociera do Madrytu (nr 7). Droga wiedzie dalej na południe do Úbedy (nr 8), Jaén (nr 9) i Grenady (nr 10, 11). Stamtąd szlak zmierza na zachód do Huelvy (nr 12), skąd przekraczając granicę hiszpańsko-portugalską dociera do ostatniego punktu – Lizbony (nr 13).

Proponowany szlak nie powinien być jedynie zbiorem miejsc i obiektów, czyli placówek muzealnych, ale swego rodzaju konglomeratem usług i dóbr dostępnych turystom, czyli swoistym produktem turystycznym²⁵. Dzięki temu poziom atrakcyjności oferty wzrośnie, a podróżujący otrzymają nie tylko listę instytucji muzealnych i trasę pomiędzy nimi, ale także szeroką gamę usług (gastronomia, nocleg, przewodnicy, informacja turystyczna), wydarzeń (festyny archeologiczne, rekonstrukcje historyczne, wykłady naukowe i popularnonaukowe, gry miejskie), rzeczy (pamiątki, repliki zabytków, przewodniki, foldery informacyjne, mapy) [Stasiak 2006, s. 22-24]. Organizacja takiej oferty turystycznej jest znacznie trudniejsza i wymaga współpracy wielu podmiotów takich jak m.in. placówki muzealne, samorządy, podmioty gospodarcze, co rodzi potrzebę ustanowienia ośrodka/ośrodków zarządzających szlakiem²⁶.

²⁵ Na temat szlaku jako produktu turystycznego zob. Stasiak 2006; Stasiak et al. 2014: 371-412.

²⁶ Na temat zarządzania szlakiem turystycznym zob. choćby Stasiak et al. 2014: 265-296.

Ryc. 1. Mapa proponowanego greckiego szlaku muzealnego po Półwyspie Iberyjskim. Miasta, w których znajdują się placówki muzealne oznaczono za pomocą liter (A-L)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Google Maps.

Pozostawiając kwestie teoretyczne na boku należy poczynić kilka uwag, co do praktycznego funkcjonowania szlaku. W większości przypadków nie ma znacznej potrzeby budowania infrastruktury, gdyż spora część obiektów na trasie znajduje się w dużych, turystycznych miastach, w których istnieje już infrastruktura noclegowa, transportowa, gastronomiczna czy parkingowa. Taka konieczność mogłaby pojawić się w przypadku kilku mniejszych miejscowości. Placówki muzealne dysponują odpowiednim zapleczem zarówno technicznym, edukacyjnym jak i wystawienniczym. Również drogi, infrastruktura kolejowa, czy lotnicza jest już obecna. Jednak należałoby ewentualnie utworzyć odpowiednie oznakowanie szlaku i jego trasy w terenie. Dojazd do wybranych muzeów ułatwia fakt, iż część z nich znajduje się w dobrze skomunikowanych dużych ośrodkach miejskich.

Potrzebna byłaby wszakże informacja na temat szlaku i o znajdujących się na nim punktach, która skierowana zostałaby do potencjalnego turysty muzealnego. Najlepszą jej formą, ze względu na ogromną popularność i użyteczność Internetu byłyby strona internetowa poświęcona szlakowi, Grekom na Półwyspie Iberyjskim oraz ich kulturze materialnej, a także profile szlaku na popularnych portalach społecznościowych. Do popularyzacji przyczyniłyby się również informacje w przewodnikach turystycznych, portalach turystycznych, podróżniczych, historycznych, krajoznawczych, czy dotyczących dziedzictwa jak i przewodniki po zaproponowanej trasie. Także patronat prestiżowych organizacji i instytucji wpłynąłby na to pozytywnie.

Ze względu na znaczącą długość szlaku zapewne tylko najbardziej zainteresowani tą tematyką turyści przejechaliby go w całości. Trasę można jednak pokonać fragmentarycznie. Turysta muzealny może zwiedzić tylko wybraną część szlaku np. część

katalońską, południowoschodnią, czy andaluzyjską. Może odwiedzić także tylko jedno muzeum np. Museo Arqueológico Nacional w Madrycie lub Museu Calouste Gulbenkian w Lizbonie, gdy będzie przebywał w jednym miejscu. Znaczenia nie ma również kolejność zwiedzania poszczególnych placówek.

Ryc. 2. Plan Empurii z zaznaczonymi Palaiapolis, Neapolis oraz rzymskim miastem

Źródło: Haselburg-müller na podstawie danych openstreetmap.org, Wikimedia Commons; CC BY-SA 2.0

Spora długość trasy oraz fakt, iż niektóre muzea mają siedziby w znaczących ośrodkach miejskich daje możliwość turyście muzealnemu na urozmaicenie podróży, także o atrakcje spoza turystyki muzealnej. Podróżujący może, przebywając w mieście znajdującym się na szlaku zwiedzić inne placówki muzealne, niekoniecznie posiadające w swoich zbiorach grecką kulturę materialną, jak np. Museo Nacional de Arqueología Subacuática w Kartagenie, czy Museu Nacional dos Coches w Lizbonie. Będąc już w miastach gdzie mają siedziby odwiedzane muzea, turysta mógłby też zwiedzić inne, niemuzealne atrakcje choćby takich miast jak Barcelona, Madryt, Grenada, Lizbona. Odwiedzić może także miejscowości, jak Walencja, czy Sewilla, przez które będzie tylko przejeżdżał, aby dostać się do kolejnego punktu podróży.

Zaproponowany szlak muzealny zapewnia turyście możliwość zapoznania się z pozostałościami kultury materialnej starożytnych Greków na Półwyspie Iberyjskim poprzez wybór odpowiednich placówek muzealnych. Daje także okazję do poznania innych atrakcji, w tym kulturowych, Hiszpanii i Portugalii.

Opis poszczególnych muzeów

Opis poszczególnego muzeum składa się z krótkiej charakterystyki placówki, ogólnego opisu posiadanego przez nią zbioru greckiej kultury materialnej i wymienieniem paru przykładów konkretnych artefaktów oraz ewentualnym opisem wyróżniających się

zabytków. Nazwa muzeum została zapisana, w zależności od opisywanej placówki, w języku katalońskim, hiszpańskim i portugalskim. W nawiasie umieszczono stosowany skrót nazwy muzeum. Jednostki muzealne ułożono w zaproponowanej wyżej kolejności (zaczynając od MAC Empúries i kończąc na Museu Calouste Gulbenkian) oraz odpowiednio ponumerowano (1-13). Ze względu na to, iż Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries prezentuje materiał archeologiczny pochodzący z greckiej kolonii Emporion i znajduje się przy samym stanowisku archeologicznym, co czyni tę placówkę jedną z ważniejszych instytucji kulturalnych na Półwyspie Iberyjskim ukazujących pozostałości kultury materialnej starożytnych Greków w regionie, poświęcono jej szczególną uwagę.

1. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries (MAC Empúries)

Oddział Muzeum Archeologicznego Katalonii w Barcelonie znajduje się bezpośrednio przy stanowisku archeologicznym Emporion (hiszp. *Ampurias*, katal. *Empúries*, gr. *Ἐμπόριον*, łac. *Emporiae*), na północ od miejscowości L'Escalá. Rozdziela greckie *Neapolis* od rzymskiego miasta.

Muzeum eksponuje głównie greckie i rzymskie zabytki z tego stanowiska. Posiada pięć wystaw stałych²⁷. Pierwsza z nich *Precedents* prezentuje zabytki z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza pochodzące z okolic Emporionu. Wystawa ta umożliwi zapoznanie się z kulturą materialną ludności, która miała kontakt z zakładającymi osadę Grekami²⁸. Kolejne dwie wystawy poświęcone są już ściśle zabytkom greckim. *Empúries grega* prezentuje przedmioty pochodzące z greckiego Emporionu. Zobaczyć na niej można np.: przypuszczalne wyposażenie grobowe (m.in. naczynia ceramiczne korynckiej oraz attyckiej produkcji) pochodzące z pobliskiego cmentarzyska Bonjoan i datowane na VI-V w. p.n.e.²⁹; fragment greckiego listu handlowego zapisanego na ołowianej płytce z końca VI w. p.n.e.³⁰.

Kolejna wystawa *Sala d'Asclepi* przedstawia rzeźbę Asklepiosa znalezioną w roku 1909 w pobliżu miejscowej świątyni poświęconej bogowi medycyny. Pochodzi ona z II w. p.n.e. i została wykonana w marmurze paryjskim i pentelickim. Poza tym posągami zobaczyć można również inne rzeźby znalezione w 1909 roku³¹. Ostatnie dwie wystawy (*Empúries romana* i *Empúries tardoromana*) poświęcone są już rzymskiemu *Emporiae*.

MAC Empúries pozwala na zapoznanie się z kulturą materialną najważniejszej osady greckiej na Półwyspie Iberyjskim, a także z zabytkami związanymi z ludnością, która poprzedzała Greków w rejonie Emporionu i która koegzystowała z nimi po powstaniu kolonii. Zobaczyć można również dziedzictwo materialne powstałego obok rzymskiego miasta.

Najważniejszym atutem muzeum, poza posiadaniem w swoich zbiorach zabytków z Emporionu, jest jego bezpośrednia bliskość ze stanowiskiem archeologicznym, z którego pochodzą zabytki. Daje to możliwość zapoznania się z greckimi zabytkami nieruchomymi. Jest to również dogodna sposobność na urozmaicenie oferty turystycznej skierowanej do turysty muzealnego.

2. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona (MAC Barcelona)

Oddział Muzeum Archeologicznego Katalonii w Barcelonie znajduje się na wzgórzu Montjuïc. Posiada sześć wystaw stałych. Jedną z nich, *Fenícis y grecs*, poświęconą jest

²⁷ www.macempuries.cat/Exposicions/Exposicio-permanent [30.04.2018].

²⁸ www.macempuries.cat/Exposicions/Exposicio-permanent/Precedents [30.04.2018].

²⁹ www.macempuries.cat/Col-leccions/Objectes-de-la-col-leccio/Empuries-grega/Aixovar-funerari-grec [30.04.2018].

³⁰ www.macempuries.cat/Col-leccions/Objectes-de-la-col-leccio/Empuries-grega/Carta-comercial [30.04.2018].

³¹ www.macempuries.cat/Exposicions/Exposicio-permanent/Sala-d-Asclepi [30.04.2018].

kulturze materialnej Greków oraz Fenicjan. Pozostałe wystawy dotyczą prehistorii, Iberów, wyrobów szklanych, Rzymian a także Wizygotów³². Wśród prezentowanych greckich zabytków wyróżnia się czerwonofigurowy ryton w kształcie głowy kozy apulijskiej produkcji datowany na IV w. p.n.e.³³ Zobaczyć można również: greckie guttus w kształcie delfina pochodzące z punickiego cmentarzyska Puig des Molins (Ibiza) i datowane na IV w. p.n.e.³⁴ oraz figurkę tanagryjską ze śladami polichromii z IV w. p.n.e.³⁵.

3. Museo Arqueológico de Alicante (MARQ)

Muzeum Archeologiczne w Alicante zdobyło w 2004 roku nagrodę EMYA (European Museum of the Year Award)³⁶. Placówka posiada pięć wystaw stałych (*Sala de Prehistoria*, *Sala de la Cultura Ibérica*, *Sala de la Cultura Romana*, *Sala de la Edad Media*, *Sala de la Cultura Moderna y Contemporánea*) oraz trzy sale tematyczne, które poświęcone zostały prowadzeniu wykopalisk archeologicznych w kościele, pod wodą oraz w jaskini. Placówka zapewnia także możliwość obejrzenia tych części muzeum, które nie są zwykle dostępne dla turystów jak np. laboratorium³⁷.

Turyści muzealni zainteresowani grecką kulturą materialną zobaczyć mogą przykładowo czerwonofigurowy krater kolumnowy attyckiej produkcji³⁸. To łączone z Malarzem z Florencji naczynie pochodzi z cmentarzyska El Cabezo Lucero i datowane jest na ok. 460-450 p.n.e. [Domínguez Monedero & Sánchez 2001, s. 40-42]. Innym ciekawym zabytkiem jest fragment miski również attyckiej produkcji. Naczynie zostało pokryte inskrypcją zapisaną alfabetem grecko-iberyjskim³⁹. Pochodzi ono ze stanowiska La Illeta dels Banyets i datowana jest na 380-325 p.n.e.⁴⁰.

Ryc. 3. Czerwonofigurowy ryton w kształcie głowy kozy apulijskiej produkcji z IV w. p.n.e. MAC Barcelona
Źródło: fot. Macesito, Wikimedia Commons; CC BY-SA 4.0.

³² www.macbarcelona.cat/Exposicions/Exposicio-permanent [30.04.2018].

³³ www.macbarcelona.cat/Col-leccions/La-col-leccio-en-3D/La-col.leccio-del-MAC-en-3D/Colonitzacions-en-3D/Riton-de-la-cabreta [30.04.2018].

³⁴ www.macbarcelona.cat/Col-leccions/La-col-leccio-en-3D/La-col.leccio-del-MAC-en-3D/Colonitzacions-en-3D/Guttus-del-Dofi [30.04.2018].

³⁵ www.macbarcelona.cat/Col-leccions/La-col-leccio-en-3D/La-col.leccio-del-MAC-en-3D/Colonitzacions-en-3D/Tanagra-de-la-dansarina [30.04.2018].

³⁶ www.worldleisurejobs.com/detail.cfm?pagetype=detail&subject=news&codeID=7825 [30.04.2018].

³⁷ www.marqalicante.com/Paginas/es/EL-MUSEO-P13-M3.html [30.04.2018].

³⁸ www.marqalicante.com/Paginas/eng/CATALOGUE-P252-M3.html [30.04.2018].

³⁹ www.marqalicante.com/Paginas/eng/CATALOGUE-P249-M3.html [30.04.2018].

⁴⁰ <https://www.iberiagraeca.com/base/ficha.php?ficha=8076> [30.04.2018].

4. Museo Arqueológico Municipal de Cartagena

Miejskie Muzeum Archeologiczne w Kartagenie zbudowano na późnorzymskiej nekropoli włączając ją do ekspozycji muzealnej. Placówka posiada pięć wystaw stałych poświęconych kolejno: prehistorii, kontaktom lokalnej ludności ze społecznościami wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, Kartagińczykom, okresowi rzymskiemu oraz wspomnianemu już cmentarzysku. Na drugiej wystawie (*Las Colonizaciones*) eksponowane są m.in. zabytki kultury greckiej. Zobaczyć tam można greckie naczynia ceramiczne⁴¹. Wśród nich wyróżnia się czerwonofigurowy krater dzwonowy attyckiej produkcji pochodzący ze stanowiska Los Nietos i datowany na 400-350 p.n.e.⁴².

5. Museo de Arte Ibérico “El Cigarralejo”

Muzeum Sztuki Iberyjskiej “El Cigarralejo” w Mula jest muzeum monograficznym iberyjskiego stanowiska archeologicznego El Cigarralejo datowanego na koniec V do I w. p.n.e., które składa się z osady, cmentarzyska oraz sanktuarium⁴³. Placówka prezentuje wystawę stałą w dziesięciu salach. Posiada także salę przeznaczoną na wystawę czasową. Na ekspozycji, która prezentuje głównie wyposażenie grobowe z pochówków cmentarzyska El Cigarralejo, a także historię prowadzonych badań na stanowisku archeologicznym wiele jest greckiej kultury materialnej. Są to głównie naczynia ceramiczne złożone do grobów⁴⁴.

Wyróżniającym się zabytkiem jest *El Plomo del Cigarralejo*, czyli płaski fragment ołowiu, który prawdopodobnie pierwotnie miał formę dyskooidalną. Wydobyto go w 1948 roku z, prawdopodobnie kobiecego, grobu nr 21. Zabytek jest jednostronnie inskrybowany. Tekst został utrwalony w języku iberyjskim przy użyciu alfabetu jońskiego. Inskrypcja zawiera dwieście siedem liter zapisanych bustrofedonem przy użyciu szesnastu znaków⁴⁵. Zwiedzający tę placówkę muzealną mogą zaznajomić się z kontaktami grecko-iberyjskimi oraz zobaczyć, jak funkcjonowała grecka kultura materialna wśród iberyjskiej ludności.

6. Museo de Albacete

Lokalne muzeum w Albacete prezentuje kolekcje: archeologiczną, sztuki pięknej, numizmatyczną, etnograficzną oraz dokumentów. Placówka posiada wiele greckiej ceramiki pochodzącej z okolicznych cmentarzysk iberyjskich⁴⁶. Wyróżnia się wśród nich czerwonofigurowe lekane ozdobione postaciami Dionizosa i Erosa w orszaku kobiet. Naczynie pochodzi z cmentarzyska El Toril i datowane jest na IV w. p.n.e.⁴⁷.

7. Museo Arqueológico Nacional (MAN)

Narodowe Muzeum Archeologiczne w Madrycie posiada ogromną kolekcję archeologiczną. Zabytki prezentowane są na kilkunastu wystawach, które dotyczą nie tylko archeologii Hiszpanii, ale także innych regionów takich jak Bliski Wschód, czy Egipt i Nubia. Jedna z wystaw poświęcona jest w całości Grecji⁴⁸. Eksponowane na niej zabytki to w większości naczynia ceramiczne. Wystawa prezentuje kulturę starożytnej Grecji głównie

⁴¹ https://www.museoarqueologicocartagena.es/exposicion_permanente.asp [30.04.2018].

⁴² <https://www.iberiagraeca.com/base/ficha.php?ficha=6856> [30.04.2018].

⁴³ museoelcigarralejo.blogspot.com.es/p/yacimiento.html [30.04.2018].

⁴⁴ museoelcigarralejo.blogspot.com.es/p/museo.html [30.04.2018].

⁴⁵ museoelcigarralejo.blogspot.com/2013/01/el-plomo-del-cigarralejo-y-su-maldicion.html [30.04.2018].

⁴⁶ www.patrimoniohistoricoclm.es/museo-de-albacete/el-museo/ [30.04.2018]

⁴⁷ www.patrimoniohistoricoclm.es/museo-de-albacete/el-museo/caja-griega-lecane-necropolis-de-el-toril-el-salobral/ [30.04.2018].

⁴⁸ www.man.es/man/en/exposicion/exposicion-permanente.html [30.04.2018].

poprzez malarstwo wazowe. Jest to jedna z najlepszych kolekcji tego typu w Europie, a prezentowane zabytki pochodzą z Grecji kontynentalnej, Azji Mniejszej, południowych Włoch i Sycylii⁴⁹.

8. Museo Arqueológico de Úbeda

Muzeum Archeologiczne w Úbeda prezentuje materiał archeologiczny pochodzący z okresu rozciągającego się od czasów prehistorycznych po czas muzułmańskiej dominacji na południu Półwyspu Iberyjskiego. Znajdują się tam również zabytki greckie takie jak np. dwa czerwonofigurowe kyliksy attyckiej produkcji; jeden datowany na ok. 450 rok p.n.e.⁵⁰, a drugi na IV w. p.n.e.⁵¹.

Ryc. 4. Ekspozycja poświęcona greckiej kulturze materialnej w sali 36 Museo Arqueológico Nacional w Madrycie

Źródło: fot. *Heparina1985*, *Wikimedia Commons*; CC BY-SA 4.0.

9. Museo de Jaén

Muzeum to eksponuje kolekcję archeologiczną oraz sztuki pięknej. W swoich zbiorach posiada również naczynia greckie. Na wystawie zobaczyć można m.in. czerwonofigurowy kyliks attyckiej produkcji datowany na 425-400 p.n.e.⁵², czy też krater dzwonowy⁵³.

10. Museo Arqueológico de Granada

W Muzeum Archeologicznym w Grenadzie eksponowane są zabytki pochodzące z okresu od paleolitu do czasów panowania muzułmanów w Andaluzji. Sala IV poświęcona jest m.in. wpływom fenickim, greckim i kartagińskim na lokalną kulturę. Wśród zabytków

⁴⁹ www.man.es/man/en/coleccion/catalogo-cronologico/grecia.html [30.04.2018].

⁵⁰ www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAUB/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10553&pagina=1 [30.04.2018].

⁵¹ www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAUB/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10552&pagina=1 [30.04.2018].

⁵² <https://www.iberiagraeca.com/base/ficha.php?ficha=710> [30.04.2018].

⁵³ www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MJA/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10814&pagina=1 [30.04.2018].

greckich wyróżnić można czerwonofigurowy krater dzwonowy datowany na IV w. p.n.e.⁵⁴, czy protokorynckie kotyle pochodzące z grobu nr 19 na cmentarzysku Laurita⁵⁵ i datowane na 720-680 p.n.e.⁵⁶. Na szczególną uwagę zasługują grecki kirys odlany z brązu⁵⁷. Pochodząca z IV w. p.n.e. zbroja została wydobyta z podwodnej jaskini El Jarro, a nad andaluzyjskie wybrzeże trafiła prawdopodobnie za sprawą Kartagińczyków⁵⁸.

11. Instituto Gómez Moreno

Kolekcja Instituto Gómez Moreno w Grenadzie zawiera obiekty pochodzące z różnych epok i miejsc. Są to obrazy, rzeźby, czy naczynia. Wśród nich znajdują się zabytki greckie. Zobaczyć można m.in. czarnofigurową amforę panatenajską zdobioną scenami z życia Achillesa. Datuje się ją na IV w. p.n.e.⁵⁹. Innym zabytkiem godnym uwagi jest czarnofigurowy kylik z VI w. p.n.e. łączony z Malarzem Amasisa⁶⁰.

12. Museo de Huelva

Muzeum prezentuje kolekcję archeologiczną i sztuki pięknej. Wśród eksponowanej, głównie tartezyjskiej oraz rzymskiej kultury materialnej, zobaczyć można zabytki o greckiej proveniencji. Są to np.: jońskie naczynie ceramiczne z I ćwierci VI w. p.n.e.⁶¹ oraz koryncki aryballos datowany na 550-525 p.n.e.⁶².

13. Museu Calouste Gulbenkian

Jest to znajdujące się w Lizbonie muzeum sztuki, którego zbiory pochodzą z prywatnej kolekcji Calousta Gulbenkiana. Wystawy zawierają sztukę egipską, mezopotamską, grecką, etruską, rzymską, ormiańską, muzułmańskiego Bliskiego Wschodu, dalekowschodnią oraz sztukę europejską od średniowiecza do XX wieku⁶³. Do zabytków greckich należą m.in.: czerwonofigurowy krater kielichowaty datowany na ok. 440 rok p.n.e.⁶⁴ oraz greckie monety.

Zakończenie

Przybliżona powyżej historia starożytnych Greków na Półwyspie Iberyjskim pokazuje, że Hellenowie wpisali się na trwałe w dzieje także i tego regionu. Świadczy o tym ich kultura materialna, która również została pokrótce i częściowo scharakteryzowana. Pozostałości po niej są dziś udostępnione społeczeństwu w muzeach Hiszpanii i Portugalii. Turyści mogą

⁵⁴ www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAEGR/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10852&pagina=1 [30.04.2018].

⁵⁵ www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAEGR/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10867&pagina=1 [30.04.2018].

⁵⁶ <https://www.iberiagraeca.com/base/ficha.php?ficha=214> [30.04.2018].

⁵⁷ www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAEGR/index.jsp?redirect=S2_3.jsp&lng=en [30.04.2018].

⁵⁸ www.spainisculture.com/en/obras_de_excelencia/museo_arqueologico_y_etnologico_de_granada/coraza_de_bronce.html [30.04.2018].

⁵⁹ www.fundacionrodriguezacosta.com/colecciones/coleccion-museistica-gomez-moreno/obra/cratera/ [30.04.2018].

⁶⁰ www.fundacionrodriguezacosta.com/colecciones/coleccion-museistica-gomez-moreno/obra/kylix-siglo-vi-ac-tribuido-al-pintor-de-amasis/ [30.04.2018].

⁶¹ www.juntadeandalucia.es/cultura/museos/MHU/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10682&pagina=2 [30.04.2018].

⁶² www.juntadeandalucia.es/cultura/museos/MHU/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10685&pagina=2 [30.04.2018].

⁶³ <https://gulbenkian.pt/museu/en/the-founders-collection/> [30.04.2018].

⁶⁴ https://gulbenkian.pt/museu/en/works_museu/greek-vase/ [30.04.2018].

oglądać wytwory kultury greckiej 1 500 km od jej źródła. Ułatwić im to ma zaproponowany szlak muzealny śladami kultury materialnej starożytnych Greków na Półwyspie Iberyjskim. Jego zadaniem jest także upowszechnianie wiedzy na temat obecności Hellenów w Iberii i wytworach ich kultury.

BIBLIOGRAFIA

- Almagro-Gorbea, M., 2012, *Greek sculpture in Iberia*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 82-91
- Aquilué, X., 2012, *Greek colonies in Iberia*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 46-57
- Bravo, B., E. Wipszycka, 1988, *Historia starożytnych Greków. Tom I. Do końca wojen perskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
- Cabrera, P., 2012, *The Greeks in the West*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 17-24
- Celestino Pérez, S., 2012, *Greek toreutics and precious metal work in Iberia*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 103-110
- Coarelli, F., 2007, *Rome and Environs. An Archaeological Guide*, University of California Press, Berkeley
- Coldstream, N., 2009, *Greek Geometric Pottery: a survey of ten local styles and their chronology*, Bristol Phoenix Press, Exeter
- Domínguez Monedero, A., C. Sánchez, 2001, *Greek pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*, Koninklijke Brill NV, Leiden/Boston/Köln
- Domínguez Monedero, A., 2012, *Classical Greek sources and their relation with Iberia*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 25-34
- Fantalkin, A., I. Finkelstein, E. Piasezky, 2011, *Iron Age Mediterranean Chronology: A Rejoinder*, „Radiocarbon”, nr 53, s. 179-198
- Florek, M., 2008, *Wprowadzenie do archeoturystyki ziemi sandomierskiej*, [w:] T. Giergiel (red.), *Archeoturystyka. Nowoczesny produkt turystyczny. Materiały z konferencji, Czyżów Szlachecki, 10-11, 18 stycznia 2008 r.*, LGD LOT „Partnerstwo Ziemi Sandomierskiej”, Sandomierz, s. 17-28
- García Alfonso, E., 2012, *Sites, museums and collections of Greek archaeological legacy in Spain and Portugal*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 120-136
- Gesztoft, H., 1990, *De Hispania antiqua. (okres rzymski)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa
- Gómez Espelosín, J., 2009, *Iberia in the Greek Geographical Imagination*. In M. Dietler, C. López-Ruiz (eds), *Colonial Encounters in Ancient Iberia: Phoenician, Greek, and indigenous relation*, The University of Chicago Press, Chicago, s. 281-297
- Hansen, M., Th. Nielsen, 2004, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Center for the Danish National Research Foundation*, Oxford University Press, Oxford
- Herodot, *Dzieje*, przekł. S. Hammer, Czytelnik, Warszawa, 2015
- Jędrysiak, T., 2008, *Turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa
- Kaczmarek, K., 2010, *Turystyka archeologiczna*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1/2010, s. 4-12
- Kruczek, Z., 2007, *Polska. Geografia atrakcji turystycznych*, Proksenia, Kraków
- Krueger, M., 2012, *Śródziemnomorska turystyka archeologiczna – między ekskluzywnością a masowością*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5/2012, s. 5-21
- Kubiak, Z., 2013, *Mitologia Greków i Rzymian*, Wydawnictwo ZNAK, Kraków
- Melotti, M., 2011, *The Plastic Venuses: Archaeological Tourism in Post-Modern Society*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne

- Michniewicz-Ankiersztajn, H., A. Gonia, *Perspektywy rozwoju turystyki w powiecie bydgoskim w świetle potencjału archeologicznego obszaru*, [w:] A. Głowacka-Penczyńska, J. Woźny, J. Żychlińska (red.), *Archeoturystyka w regionie – region w archeoturystyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, s. 112-127
- Mikos von Rohrscheidt, A., 2008, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Wydawnictwo KMB DRUK, Gniezno
- Mikos von Rohrscheidt, A., 2009, *Tematyczne podróże po szlakach jako forma turystyki kulturowej*, [w:] K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*, t. I, Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu, Poznań, s. 384-402
- Mikos von Rohrscheidt, A., 2010a, *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*, Wydawnictwo Proksenia, Kraków
- Mikos von Rohrscheidt, A., 2010b, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, wyd. II, KulTour.pl, Poznań
- Mikos von Rohrscheidt, A., 2018, *Historia w turystyce kulturowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Murphy-O'Connor, J., 2007, *Przewodnik po Ziemi Świętej*, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa
- Nardo, D., 2002, *The Greenhaven encyclopedia of Greek and Roman mythology*, Greenhaven Press, San Diego
- Niemczyk, A., 2015, *Turystyka muzealna jako forma turystyki kulturowej*, [w:] A. Niemczyk, R. Seweryn (red.), *Turystyka muzealna. Przypadek Muzeum Narodowego w Krakowie*, Wydawnictwo Proksenia, Kraków, s. 9-21
- Pappa, E., 2012, *Farming Some Aspects of the Early Iron Age ‘Chronological Mess’: Aegean Synchronisms with the West and their Significance for the Greek Geometric Series*, „Kubaba”, nr 3, s. 2-38
- Paz de Hoz, M., 2012, *Greek epigraphy in Iberia*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 92-102
- Pérez Ballester, J., 2012, *Greek pottery in Iberia. Amphorae and food trading*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 66-73
- van der Plicht, J., H. Bruins, A. Nijboer, 2009, *The Iron Age Around the Mediterranean: A High Chronology Perspective from the Groningen Radiocarbon Database*, „Radiocarbon”, nr 51, s. 213-242
- Ripollès, P., 2012, *Greek numismatics in Iberia: Mints and currency circulation*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 74-81
- Sacks, D., 2005, *Encyclopedia of the Ancient Greek World*, Facts On File, New York
- Sánchez, C., 2012, *Greek pottery in Iberia. Tableware and representation objects*. In X. Aquilué, P. Cabrera (eds), *Iberia Graeca. The Greek archaeological legacy on the Iberian Peninsula*, Centro Iberia Graeca, Girona, s. 58-65
- Shelmerdine, C., 2010, *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge
- Stasiak, A., 2006, *Produkt turystyczny – szlak*, „Turystyka i Hotelarstwo”, nr 10, s. 9-40
- Stasiak, A., J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), 2014, *Szlaki turystyczne od pomysłu do realizacji*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa-Łódź
- Walker, C., N. Carr (eds), 2013, *Tourism and Archaeology: Sustainable Meeting Grounds*, Left Coast Press, Walnut Creek
- Werczyński, D., 2012, *Wybrane atrakcje archeoturystyczne w Polsce*, „Biuletyn Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, nr 20, s. 53-72
- van Wijngaarden, G., 2002, *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (1600-1200 BC)*, Amsterdam University Press, Amsterdam
- Wyszkowska, I., T. Jędrzyak, 2017, *Turystyka muzealna*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa

- Zyglewski, Z., 2015, *Miejsce archeoturystyki w działalności „Parku Kulturowego „Wietrzychowice”*, [w:] A. Głowacka-Penczyńska, J. Woźny, J. Żychlińska (red.), *Archeoturystyka w regionie – region w archeoturystyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, s. 91-111
- Żmudziński, M., D. Król, *Rzymskie budowle jako atrakcje turystyczne w Europie*, [w:] A. Głowacka-Penczyńska, J. Woźny, J. Żychlińska (red.), *Archeoturystyka w regionie – region w archeoturystyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, s. 23-31
- Żychlińska, J., 2015, *Jakiej archeologii potrzebuje współczesna turystyka polska?*, [w:] A. Głowacka-Penczyńska, J. Woźny, J. Żychlińska (red.), *Archeoturystyka w regionie – region w archeoturystyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, s. 9-22

Wykaz konsultowanych stron internetowych

- <https://www.archaeological.org/pdfs/AIATourismGuidelines.pdf> [30.04.2018]
- <https://www.iberiagraeca.com/eng/index.php?pag=museos.php> [30.04.2018]
- <https://www.iberiagraeca.com/eng/index.php?pag=presentation.php> [30.04.2018]
- <https://www.iberiagraeca.com/base/buscar.php> [30.04.2018]
- www.macempuries.cat/Exposicions/Exposicio-permanent [30.04.2018]
- www.macempuries.cat/Exposicions/Exposicio-permanent/Precedents [30.04.2018]
- www.macempuries.cat/Col-leccions/Objectes-de-la-col-leccio/Empuries-grega/Aixovar-funerari-grec [30.04.2018]
- www.macempuries.cat/Col-leccions/Objectes-de-la-col-leccio/Empuries-grega/Carta-comercial [30.04.2018]
- www.macempuries.cat/Exposicions/Exposicio-permanent/Sala-d-Asclepi [30.04.2018]
- www.macbarcelona.cat/Exposicions/Exposicio-permanent [30.04.2018]
- www.macbarcelona.cat/Col-leccions/La-col-leccio-en-3D/La-col.leccio-del-MAC-en-3D/Colonitzacions-en-3D/Riton-de-la-cabreta [30.04.2018]
- www.macbarcelona.cat/Col-leccions/La-col-leccio-en-3D/La-col.leccio-del-MAC-en-3D/Colonitzacions-en-3D/Guttus-del-Dofi [30.04.2018]
- www.macbarcelona.cat/Col-leccions/La-col-leccio-en-3D/La-col.leccio-del-MAC-en-3D/Colonitzacions-en-3D/Tanagra-de-la-dansarina [30.04.2018]
- www.worldleisurejobs.com/detail.cfm?pagetype=detail&subject=news&codeID=7825 [30.04.2018]
- www.marqalicante.com/Paginas/es/EL-MUSEO-P13-M3.html [30.04.2018]
- www.marqalicante.com/Paginas/eng/CATALOGUE-P252-M3.html [30.04.2018]
- www.marqalicante.com/Paginas/eng/CATALOGUE-P249-M3.html [30.04.2018]
- <https://www.iberiagraeca.com/base/ficha.php?ficha=8076> [30.04.2018]
- https://www.museoarqueologicocartagena.es/exposicion_permanente.asp [30.04.2018]
- <https://www.iberiagraeca.com/base/ficha.php?ficha=6856> [30.04.2018]
- museoelcigarralejo.blogspot.com.es/p/yacimiento.html [30.04.2018]
- museoelcigarralejo.blogspot.com.es/p/museo.html [30.04.2018]
- museoelcigarralejo.blogspot.com/2013/01/el-plomo-del-cigarralejo-y-su-maldicion.html [30.04.2018]
- www.patrimoniohistoricoclm.es/museo-de-albacete/el-museo/ [30.04.2018]
- www.patrimoniohistoricoclm.es/museo-de-albacete/el-museo/caja-griega-lecane-necropolis-de-el-toril-el-salobral/ [30.04.2018]
- www.man.es/man/en/exposicion/exposicion-permanente.html [30.04.2018]
- www.man.es/man/en/coleccion/catalogo-cronologico/grecia.html [30.04.2018]
- www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAUB/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10553&pagina=1 [30.04.2018]
- www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAUB/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10552&pagina=1 [30.04.2018]
- <https://www.iberiagraeca.com/base/ficha.php?ficha=710> [30.04.2018]
- www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MJA/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10814&pagina=1 [30.04.2018]
- www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAEGR/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10852&pagina=1 [30.04.2018]

www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAEGR/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10867&pagina=1 [30.04.2018]

<https://www.iberiagraeca.com/base/ficha.php?ficha=214> [30.04.2018]

www.museosdeandalucia.es/cultura/museos/MAEGR/index.jsp?redirect=S2_3.jsp&lng=en [30.04.2018]

www.spainisculture.com/en/obras_de_excelencia/museo_arqueologico_y_etnologico_de_granada/coraza_de_bronce.html [30.04.2018]

www.fundacionrodriguezacosta.com/colecciones/coleccion-museistica-gomez-moreno/obra/cratera/ [30.04.2018]

www.fundacionrodriguezacosta.com/colecciones/coleccion-museistica-gomez-moreno/obra/kylix-siglo-vi-ac-atribuido-al-pintor-de-amasis/ [30.04.2018]

www.juntadeandalucia.es/cultura/museos/MHU/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10682&pagina=2 [30.04.2018]

www.juntadeandalucia.es/cultura/museos/MHU/index.jsp?redirect=S2_3_1_1.jsp&idpieza=10685&pagina=2 [30.04.2018]

<https://gulbenkian.pt/museu/en/the-founders-collection/> [30.04.2018]

https://gulbenkian.pt/museu/en/works_museu/greek-vase/ [30.04.2018]

The ancient Greek material culture remains on the Iberian Peninsula. A museum route proposal

Key words: museum tourism, archaeological tourism, tourist route, Greeks, Iberian Peninsula

Abstract

Greek material culture has been present in the Iberian Peninsula since the 9th century BC and ancient Greeks have been observed to have settled in the region as early as the 6th century BC. Trade and colonisation left material traces that to date, is been discovered by mainly local archaeologists. As a result, such artefacts could be observed in different museums. Thanks to both the rich Spanish and Portuguese archaeological collections, it is possible to develop archaeological tourism, in order to acquaint with Greek material culture. In the work a museum route, focused on the Greek artefacts from the Iberian Peninsula is presented.